

יהודי בוכרה מוצאים מקלט באפגניסטן

מאת בן-ציון יהושע

באוקטובר 1917 פרצה המהפכה הבולשביקית. תוך זמן קצר המהפכה הגיעה לפתחם של יהודי בוכרה במרכז אסיה. בשנת 1920 נכבשה בוכרה על ידי הטטרים האדומים של הגנרל פרונזה. האמיר הרודני האחרון של בוכרה עלים ח'אן נס לקבול שבאפגניסטן עם חלק מנשותיו ורכושו ושומרי ראשו. בדרכם עברו בדושנבה שבתג'יקיסטן, השתלטו על בתי היהודים, בזזו רכוש של יהודים ופגעו בהם פיזית. עד שחשו את פעמי הצבא האדום הדולק בעקבותיהם ומצאו מקלט באחד מארמונותיו של השאה האפגני בקבול שתרם כמה נשים להרמונו של האמיר הבוכרי שמצא מקלט בארצו.

הבולשביקים השתלטו על בוכרה, סמרקנד, טשקנט וקוקנד ועשירי היהודים סולקו מארמונותיהם ורכושם הרב של היהודים הוחרם. יהודים הוצאו להורג, הושלכו לכלא או נשלחו לסיביר. היהודים ששלטו על מפעלי הכותנה, המנפטות, יקבים ובתי עסק – יצאו נקיים מכל רכושם. בקוקנד, שבה הייתה קהילה עשירה, היו בבעלות יהודים שורה של סניפי בנקים¹.

שלטון האמיר האכזר הומר בשלטון של כנופיות רצחניות שנלחמו זו בזו והיהודים שילמו בחייהם של רבים מבני הקהילה. הפרשים הטטרים שרפו ישובים על תושביהם, אנסו ובזזו. ראשי הקהילה ביניהם משפחת כהן רבין הוצאו להורג. הארמון של האמיר – הארק – הופגז ושני שלישים ממנו נותרו חרבים עד עצם היום הזה. הפוא-י קלון, המינרט המסמל את בוכרה הופגז אף הוא ולימים שוקם על-ידי הקומוניסטים.

הדור היהודי הצעיר תלה תקוות במהפכה – השתחררות מעול השלטון הצארי ומרודנותו של אמיר בוכרה והשתחררות משליטתו של הכלונתר הכל יכול. נבחרו במקומו אגודות יהודיות שעד מהרה היו חלק מן המפלגה הקומוניסטית.

¹ ראה ספרי 'אוק-יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב תשנ"ו-1996, עמ'

החל בשנת 1932 הוקמו כ-15 קולחוזים יהודיים ובהם כ-3,000 נפש. הכישלון היה טוטלי והיהודים לא נקלטו בקולחוזים. השלטונות הקומוניסטים פעלו במרץ נגד החיים הדתיים של הקהילה, בתי כנסת נסגרו ורק קומץ של זקנים הקפידו על שמירת השבת, תפילה במניין ואכילת מזון כשר. אנטישמיות ועלילות דם היו לחם חוקם של היהודים. המנהיגים הדתיים הוגלו לסיביר, המשטר החדש הכיר בשלב הראשון בלשון העברית כלשון התרבות של היהודים.

בראשית השלטון הקומוניסטי אפשרו השלטונות לבעלי דרכונים זרים לעבור לארצות המוצא שלהם. איראנים יכלו לחזור לאיראן, אפגנים לאפגניסטאן ובעלי דרכון עות'מאני מלפני מלחמת העולם הראשונה יכלו לחזור לארץ ישראל. גם הבריטים פתחו להם את שערי הארץ במסגרת הקריטריונים של ממשלת בריטניה. הם יצאו לדרך במסעות שארכו עד שנתיים ימים. תעשייה רבת היקף של זיופי דרכונים פעלה בברית המועצות. זייפנים עבדו בקונסוליות ומחוצה להן.² הזיוף היה לרוב חובבני ביותר. במקרה אחד לרווק צעיר, הדביקו את השם מוחמד כהן, הצמידו לו ארבע נשים כדת וכדין האיסלאם ועוד תריסר ילדים. כולם על אותו דרכון של הרווק. תמורת שלמונים קיבלו יהודים דרכונים ואשרות אפגניים, פרסיים וטורקיים. אחד מספקי הדרכונים האפגניים היה שמואל שבתאי דדש, שעבד בקונסוליה האפגנית ותיווך בין הקונסול האפגני לבין יהודים שביקשו לצאת מברית המועצות. באותו זמן הוא פעל גם כסוכן קומוניסטי. מעקב של סוכנים נאציים עלה על עקבותיו בזמן ביקורו באפגניסטן בשנת 1933 כשביקש לשאת לאישה את ארוסתו והוא הושלך לכלא האפגני ל-15 שנים, עד לאחר הקמת המדינה וחילוץ בעזרת פטרוני יהודי המזרח יצחק בן צבי ז"ל.

בטרם הוצב מסך הברזל התחילה בשנים 1919-1928 בריחה המונית של יהודים מסמרקנד ומטשקנט הצאריות. הם עברו קודם לאמירות בוכרה ואחר כך גנבו את הגבול לאיראן ולאפגניסטן. תנועת הבריחה גברה ככל שהצבא האדום התקרב לבוכרה. השמועות על הפוגרום שעשו הכובשים בקהילות היהודיות רק האיצו את ביהודים לברוח דרך מעברי

² שלושה צעירים יהודים היו כלואים במשך ארבע-עשרה שנים בכלא אפגני אכזרי שבו מת אחד מהם. עוונם של השלושה היה סיוע והברחה של יהודים שביקשו להגיע לארץ ישראל. הבולט בהם היה שמואל שבתאי דדש, ששימש סוכן בשירות הסובייטים. הוא פיתח קשרים אמיצים עם השגריר האפגני במוסקבה, אחיו של המלך האפגני נאדיר ח'אן. שמואל שימש מתווך בין היהודים לשגריר ותמורת 40-50 רובל הוא הנפיק להם דרכונים אפגניים שאפשרו להם להגר לארצות שונות ולחלק מהם להגיע דרך הודו ואיראן לארץ ישראל. בין מקבלי הדרכונים היו יהודים בוכרים, רוסים, פולנים, בולגרים ורומנים. ראה בן-ציון יהושע-רז, 'מנדחי ישראל באפגניסטאן לאנוסי משהד באיראן', מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ב-1992, עמ' 246-250.

הרים ומדבריות לאפגניסטן ומשם כעבור זמן המשיכו להודו, לאיראן, עיראק, סוריה, לבנון וארץ ישראל.

עד לגירושו של טרוצקי מן המפלגה נהנתה ברית המועצות משנים של שפע כלכלי, פיתוח ושגשוג של מסחר, שנוהל בידי סוחרים פרטיים. גם הבנקים פעלו כסדרם. מקורו של השפע היה בתוכנית הכלכלית של לנין, שנודעה בשם NAP, Novaya Ekonomicheskaya Politika. עוד בשנת 1924 הוענקו ליהודים רשיונות מסחר לאנשים פרטיים. בתקופה זו הצליחה ברית המועצות באמצעות המדיניות הליברלית כלפי האיכרים, הסוחרים והתעשיינים הקטנים להחזיר את המשק לרמת הייצור מלפני מלחמת העולם הראשונה והמהפכה. הביטול הטוטלי של התוכנית הליברלית חשפה את כל הרכוש היהודי. רכוש בעל ערך הוחרם, הוטלו מסים כבדים ונאסר הסחר הפרטי. יהודים הושלכו לכלא בעוון עבירות כלכליות. הולאמו מפעלי תעשייה יהודיים לכוונה, לשמנים, לספירט ולסבון וכן חנויות ובתי מלון גדולים, שהיו בבעלות יהודית. בחיפושים שנעשו מבית לבית נתגלו ונלקחו מטבעות זהב, תכשיטים, מלבושים יקרים, שטיחים בעלי ערך, בדים ותשמישי קדושה.

עם המהפכה הבולשביקית והתבצרותו של השלטון הסובייטי במרכז אסיה, בא הקץ לקיומה של השכבה האמידה בחברה היהודית הבוכרית שהיאשמה בהתעסקות בפרנסות נצלניות. זכויותיהם נשללו ועל בעלי מלאכה הוטלו מסים כבדים. מחוסר ברירה נאלצו יהודים רבים לעבוד במפעלים ממשלתיים.

רבים מן היהודים שנשלחו מפרנסותיהם חיסלו את שארית רכושם והיו שנותרו רעבים ללחם. תקוותם היחידה הייתה בריחה מברית המועצות דרך הגבול הדרומי שהוביל לאיראן ולאפגניסטן.

הבריחה

הסכנות שארבו לפליטים היו רבות – חיל הספר האפגני החרימם את רכושם של הפליטים שנתפסו וריחפה עליהם סכנת גירוש חזרה אל תוך תחומי ברית המועצות. המגורשים הושלכו לכלא וחלקם מצאו את עצמם במחנות עבודה בסיביר. המעבר באזור מדברי צחיח וללא מים, שנשלט על ידי שבטים פראיים, לא הבטיח ביטחון לפליטים בדרך מנוסתם.

בשנים 1924-1935 גנבו את הגבול כ-4,000 נפש. מורי הדרך היו מוסלמים שהבריחו סחורות מאיראן ומאפגניסטן אל תוך תחומי ברית המועצות ובדרכם חזרה לארצם הובילו את הפליטים אל מקומות מקלט באיראן ובאפגניסטן.

יהודים עזבו את ברית המועצות בשלוש דרכים:

1. יצאו מסמרקנד, שבה היה ריכוז גדול של בורחים. עברו לאשחבאד, בירת טורקמניה ומשם יצאו בקבוצות קטנות אל עבר המדבר ומורי הדרך הביאו אותם למשהד באיראן. סיפר לנו מפי משפחתו אחד העולים, אפרים אבן, שהיה תינוק באותם ימים והגיע יחד עם הוריו ודודו. לאחר שהקבוצה הגיעה ליעדה בשלום הייתה מוסרת סיסמה למורה הדרך. הוא היה אומר אותה בסמרקנד ומקבל בתמורה את שכרו. סיפרו גם שנהגו לתת בידי מורה הדרך מסמך חצוי ולאחר שהגיעו ליעדם הוא קיבל את המחצית השנייה התואמת ובתמורה למסמך השלם קיבל את שכרו. נהגו כך מחשש שיאונה להם רע על ידי מורה הדרך עצמו.

למרות הסכנה הכרוכה בכך, אנוסי משהד באיראן קיבלו במאור פנים את הפליטים הבוכרים וסייעו להם להמשיך בדרכם בקבוצות קטנות עד לטהראן, שם קיבלו סרטיפיקטים שאפשרו להם להיכנס לתחומי ארץ ישראל. מטהראן המשיכו לבגדאד, משם לחלב שבסוריה וממנה עברו לדרום סוריה וחצו את הגבול בעזרת מורי דרך סמוך לראש פינה. קשאני סיפר פעם על שיירה מאפגניסטן שהגיעה סמוך למשטרת ראש פינה וראו שם שלט עליו כתוב 'כניסה', שפירושו בפרסית-יהודית 'בית כנסת'. הם נכנסו ישר ללוע הארי. הגברים נשלחו לכלא עכו, הנשים הועברו לבתי מעצר והילדים לבתי ספר לנערים עבריינים באזור שכם.

2. נתיב הבריחה השני עבר מסמרקנד אל עבר הגבול האפגאני. הם נעזרו במורי דרך אוזבקים שהעבירו אותם תמורת תשלום נאות לבאלך או להראת. לאחר מסכת תלאות ארוכה באפגניסטן הגיעו בסופו של דבר לטהראן, קיבלו סרטיפיקטים ועלו לארץ. המסלול האפגני היה מסוכן יותר ורבים לא הצליחו לגנוב את הגבול. יש לשער כי רק שליש מתוך כ-4,500 (1,500) הצליחו במשימתם מבלי שנתפסו. רובם של אלה שנתפסו גורשו אל מעבר לגבול, שם נעצרו. חלקם נשלחו לסיביר או לבתי כלא אחרים.

3. הנתיב השלישי היה חוקי כביכול, בדרכונים מזויפים שהעניקו הקונסוליות של איראן, אפגניסטן וטורקיה, תמורת שלמונים ששילמו היהודים. יכלו לעבור במעברי גבול מוכרים.

רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות הותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. הנתק נמשך קרוב ל-40 שנה עד שנפתחו השערים ואוחדו המשפחות.

חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות. הילדים לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת.

לבד מן היהודים ברחו באותו זמן מברית המועצות גם לא יהודים רבים, ממתנגדי המשטר הקומוניסטי. התנועה הרבה של בורחים באזור הגבול החריפה את סכנת ההסגרה של היהודים. השלטונות הסובייטים שתלו סוכנים בקבוצות השונות וכשאלה הגיעו קרוב לגבול ניתן אות מיוחד והם נפלו ברשת שומרי הגבול הסובייטים.

הפליטים הבוכרים באפגניסטן

המברחים הובילו את הפליטים עד לכפר האפגאני הקרוב ומכאן ואילך הותירו אותם לחסדיהם של הכפריים האפגניים. האפגאנים זיהו מיד את יהודי בוכרה שהיו שונים במראה שלהם מהאפגנים. הם היו מגולחי זקן ולבושם היה שונה לחלוטין. הכפריים היו מוכנים להושיט עזרה רק תמורת תשלום. הם גבו תשלום גם בעבור הלחם והתה. הפליטים לנו תחת כיפת השמים.

ישראל מישאל, שעמד בראש הקהילות של צפון אפגניסטן וישב במאזאר-י שאריף סיפר בזכרונותיו:

חודש אלול. קבוצת הפליטים [הבוכרים] קמה כמנהגה ואמרה סליחות. לרוע המזל הם התפללו בקרבת מחנה צבאי והם נעצרו ונלקחו למשטרה. תקופה זאת הייתה לאחר חילופי השלטון ועמדה בסימן של פחד וייסורים. עיתונים לא יצאו לאור, הרדיו לא פעל כסדרו ורבים לא ידעו כי ראש הממשלה [האשים חאן] חתם על הסכם [עם הסוכנים הנאצים באפגניסטן], שלפיו לא תהיה תנועה כלשהי בגבול רוסיה, מחשש הברחות ומרגלים. מה פלא אפוא, שהשלטונות חשדו בפליטים אומללים אלה שהם מרגלים³.

בהמשך זיכרונותיו מספר מישאל על תחינתו בפני המושל האפגאני לבל יגורשו חזרה לברית המועצות בשל סכנת המוות המרחפת עליהם. המושל ניאות לבקשה ותמורת שלמונים הנפיק להם דרכונים והשאיר אותם באפגניסטן. לפי הצעתו החליפו הבוכרים את בגדיהם הבוכרים לבגדים אפגניים והגברים גידלו זקנים ומצאו מקלט זמני בבית הכנסת. הקהילה האפגנית ובעיקר עשירי העדה נערכו לסייע לפליטים הבוכרים. על הסוחרים היהודים הוטלו מסים על העברת סחורות מאזור לאזור. הכסף שנגבה הועבר לידי פרנסי

³ ישראל מישאל, 'בין אפגאניסטאן לארץ-ישראל', בהוצאת ועד עדת הספרדים בירושלים, ירושלים תשמ"א, עמ' 69.

הקהילה שדאגו למחסורם של הפליטים. נמצאו להם מקומות תעסוקה כמלמדי תינוקות, שוחטים, חזנים וקיבלו סיוע לפתוח חנויות או לעסוק ברוכלות. התארגנותם המוצלחת וקליטתם בסיוע הקהילה נתנה את האות להגירה של פליטים בוכרים נוספים דרך אפגניסטן. במקביל לסיוע שהוגש לפליטים הוכנו להם דרכונים מזויפים וישראל מישאל השיג אשרות מעבר לפליטים לאיראן, כדי שיקבלו שם סרטיפיקטים ויעלו לארץ ישראל.

וכך כותב מישאל:

מבלי לאבד זמן, ארגנתי את הפליטים, ריכזתי השמות וסידרנו ויזות בקונסוליה האיראנית. אלה שהיו מחוסרי אמצעים קיבלו צידה לדרך מהקהילה. דאגנו למורי דרך, וכתבנו לקהילה בעיר הראת לעזור להם ככל הנדרש עד שיגיעו לעיר משהד ומשם לטהראן. בעת ובעונה אחת כתבתי לוועד העדה הבוכרית בירושלים וסיפרתי על הפליטים וביקשתי שיהיו ערים לגורלם. ביום ט"ו בשבט הגיע לידי מכתב תשובה המאשר את הגעתה של הקבוצה הראשונה לירושלים⁴.

עד מהרה התברר לשלטונות המנדט בארץ כי הדרכונים האפגניים בהם צוידו הפליטים היו מזויפים. נראה שהזיוף נעשה בצורה חובבנית למדי.

מישאל עומד בהרחבה בספרו על פרשת המעצרים ובין השאר מביא את פרשת מעצרו של מולא חזקיה הכהן, מרבניה הדגולים של יהדות בוכרה, שנעצר על ידי חיל הספר האפגאני. רק לאחר תשלום שלמונים חולץ והגיע לירושלים בדרכון מזויף. מירושלים שיגר ברכת כהן למחלציו באפגניסטן במילים אלו:

לכבוד

נשיא הקהילה במאזאר-י-שארף

ישראל בן מישאל, ישמרהו צור ויחייהו.

זכיתי להתפלל בהר הבית כהבטחת אליהו [הנביא] ובזכותך.

יהי רצון שברכת כהנים תהא תלויה מעל ראשך ותזכה לעלות לירושלים בשמחה ובאושר.

מוקירך

הרב חזקיה הכהן⁵

⁴ ישראל מישאל, עמ' 71.

⁵ ישראל מישאל, עמ' 92.

בעקבותיו נאסרו פליטים נוספים ואלו נפלו למעמסה על קופתה הריקה של הקהילה באפגניסטן ועוררו גל של אנטישמיות נגד היהודים. על מעצרה של קבוצה בת ארבעים נפש, שנכלאה במצודת אנדכ'וי ועל שחרורה תמורת שלמונים, מוסיף ומספר:

משהגענו למבצר, התברר כי האומללים ישנים וכי סובלים הם מעייפות ומת-תזונה. אחדים היו חולים ובהעדר תרופות נרדמו מחמת התשישות. הערתי אותם וביקשתי להצטרף אלי ולהיות תחת חסותי. הפליטים שידעו סבל לא האמינו לי וחשדו בי שאני מרגל רוסי החפץ להחזירם לרוסיה. רק לאחר שהזכרתי שמותיהם של פליטים וסיפרתי על רבם מולא חזקיה וציטטתי פסוקים מכתבי הקודש, רק אז נחה דעתם.⁶

בין הפעילים להצלתם של הפליטים ומניעת גירושם היה העסקן עמנואל פילוסוף, שהגיע שנה קודם לאפגניסטן. במשך השנה הזאת התבסס מבחינה כלכלית ומעמדו החברתי התחזק. הוא מספר בזיכרונותיו על חבורה בת שלוש עשרה נפשות, שנתפסה בעיר מזאר-י שאריף וביקשו להחזירם לתחומי ברית המועצות. פילוסוף אזור אומץ לב ובעצם יום השבת פנה למושל העיר וביקש רחמים:

נפלתי לרגלי בתחנונים ואמרתי בבכי ויללה: 'אדוני השר! אלה באו לחסות בצל כנפי המאמינים לאלוהי השמים והארץ, מאימת הכופרים [הקומוניסטים] במשה, במוחמד ובכל הנביאים. חלילה לכם לשלחם בחזרה אל תחומי הרשע והזדון. הרי המה עלולים ליהרג על הגבול וילכו לאבדון בלי זכר וכבוד' השר הטוב נכנע לדבריי והוציאם לחופשי.⁷

קבוצת הפליטים הבוכרים כללה בתוכה בין השאר גם יהודים משהדים ויהודים אפגניים שעסקו בבוכרה במסחר ונתקעו שם מאז המהפכה. שובם של הפליטים האלה לתחומי משהד פירושו, למרבה האירוניה, היה שעליהם לחזור ולהיות אנוסים בקרב השיעים האיראנים, לאחר שכבר שבו ליהדות שלימה בתחומי אמירות בוכרה. בין הפליטים היו גם בעלי הון שהיו צריכים להגן על הרכוש שאותו ניסו להבריח יחד אתם למשהד.

⁶ ישראל מישאל, עמ' 109.

⁷ ראה תיאורי עמנואל על עזרתם של יהודי אפגאניסטאן ליהודי בוכרה; אהרן פנחסי (עורך), כתבי אברהם עמנואלי (פילוסוף), ירושלים 1960, עמ' 62.

עיתון 'דבר' מיוני 1935 מביא ידיעות על יהודי בוכרה שעשו דרכם לאפגניסטן ואיראן. בין השאר נאמר שם כי חלפו שנתיים מאז החמירו הרדיפות נגד יהודי בוכרה: סוחרים אמידים לשעבר, ציונים, נאלצו לנוס ולמצוא מקלט לילה בארצות השכנות עד לעלייתם לארץ ישראל.

1,500 פליטים בוכרים עברו את נתיב הייסורים באפגניסטן. רבים מהם נעזרו בסיוע שהגישו להם יהודי אפגניסטן ויהודים בוכרים שהגיעו לאפגניסטן בתקופות קודמות. עזרה לפליטים הגישה גם 'חברת יהודי בוכרה בלונדון' שהקדישה סך 400 לירות מנדטוריות למטרה זאת.

מעדויות שגבינו נמצא כי בואם של יהודי בוכרה לאפגניסטן חולל מהפכה חברתית ותרבותית בחייהם של יהודי אפגניסטן. בוכרים ואפגנים התחתנו ביניהם, ומנהגים נחשלים שרווחו בקרב יהודי אפגניסטן נעלמו, כמו אירוסים תינוקות. יתר על כן, הם יכלו לבחור לעצמם את בן הזוג שאהבה נפשם מבלי שנכפו על ידי המשפחה.

ראובן קשאני סיפר כי קרוב משפחתו חג'י משה אהרון היה יהודי אפגני עשיר מופלג בעיר קבול שסחר בפרוות קאראקול עם אירופה. הוא נטל תחת חסותו את פליטי בוכרה ומתוך הזדהות עם הפליטים הוא נשא את אחת מבנות העדה הבוכרית כאשתו הרביעית. מדי שבת רב העדה הבוכרית נשא דרשה על פרשת השבוע והיהודים האפגנים התענגו על דברי התורה שלו. בתום הדרשה נהג חג'י משה להגיש לרב הדרשן שי מיוחד – פעם גלימה מפוארת ופעם מצנפת פרווה יקרת ערך וכיוצא באלה מתנות.

הפעילות הנאצית באפגניסטן ויהודי בוכרה

פליטי בוכרה נקלעו לאפגניסטן בתקופה גרושה במיוחד. המשטר באפגניסטן היה פרו נאצי וראש הממשלה חאשים ח'אן היה חניך האסכולה הגרמנית האנטי יהודית⁸.

מיקומה של אפגניסטן בין הודו בשליטה בריטית לבין ברית המועצות מצפונה עורר עניין גלובלי אצל הגרמנים בכלל ואצל הנאצים בפרט. כשם שלארץ ישראל הגיעו הטמפלרים מתוך מגמות דתיות, בימי הרייך השני הגיעו גרמנים לאפגניסטן מתוך מניעים הומניים כביכול והקימו בשנת 1924 באפגניסטן מוסדות חינוך בהם למדו כ-400 אפגנים. גם הוקמו שני בתי חולים בניהול גרמני, שבהם לימדו והכשירו צעירים בלשון הגרמנית. ככל שהתקדמו, הצעירים האפגנים נשלחו ללמוד בגרמניה שם גם קיבלו הכשרה מקצועית ולצידה הכשרה אידיאולוגית. חברת 'היונקרים הגרמנים' פתחה קו תעופה לאורך מדינות

⁸ על הפעילות הגרמנית, הנאצית ושנאת ישראל באפגניסטן, ראה בתוך ספרי 'מנדחי ישראל באפגניסטן', עמ'

הציר מגרמניה לאפגניסטן. הפעילות הלכה והתגברה בימי ברפובליקה של ויימר והגיעה לשיאה עם עליית הנאצים בשנת 1933. הטיפול הגרמני המעמיק הביא לכך שקם דור של משכילים שקיבלו את הכשרתם במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה עצמה. עם עליית הנאצים הם אימצו לעצמם אוריינטציה נאצית והם היו עושי דבריה של המפלגה הנאצית. הגרמנים טיפחו ועודדו את ה'גיהאד' (מלחמת מצווה) מצד העולם המוסלמי נגד צרפת ואנגליה. הם חלמו על אימפריה שתכלול את אפריקה המזרחית והמערבית, חופי ים סוף, קווקז, איראן, אפגניסטן אסיה המרכזית והודו. בשיטתיות אופיינית חדרו הגרמנים ובעקבותיהם הנאצים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. הגרמנים היו הרוח החיה מאחורי כל החלטה ומצאו באפגנים את עושי דבריהם הנאמנים. הסיסמה הגרמנית שהובילה את הפעילות הייתה 'גרמניה המחודשת מושיטה עזרה למזרח המתחדש'.

מובילי המגמה הפרו נאצית היו המלך הצעיר בן ה-19 מוחמד זאהיר חאן, שעמד בצילו של ראש הממשלה הפרו-נאצי מוחמד חאשים חאן והיה עושה דברו. פאיז מוחמד חאן, בוגר בתי ספר גרמניים ונאציים באפגניסטן ובגרמניה, נתמנה לשר החוץ.

כר נרחב לפעולתם מצאו הנאצים באיראן ובאפגניסטן. 300 סוכנים בעלי הכשרה במקצועות שונים הובילו את המדיניות החתרנית הנאצית. הם נעזרו בתוהו ובוהו הפוליטי ששרר באיראן ובאפגניסטן ובהעדר שלטון מרכזי שיכול להחיל את מלוא כוחו על השבטים ובהיעדר תחבורה מסודרת ודרכי גישה, כל אלה אפשרו למאות סוכנים נאציים שהתאסלמו בטקס רב רושם בברלין, למדו את שפות האזור ובצעד מקצועותיהם השונים הם גם הוכשרו כסוכנים וכחתרנים. הם הצליחו לסכסך בין שבט לשבט. סוכנים נאציים פוצצו בארות נפט בשליטה בריטית והצליחו לגייס כ-6,000 לוחמים משבטי וזיריסטן שפשטו בדרום ובמזרח על הגבול עם הודו (כיום פקיסטאן). במקביל יזמו חדירות של הרס וחורבן בצפון לתוך תחומי ברית המועצות. בריטניה וברית המועצות עמדו מול גלי טרור קשים מתחומי אפגניסטן והם נאלצו להעביר גייסות מאירופה אל הגבול עם אפגניסטן ובדרך זו להקל על הצבא הנאצי באירופה. הנאצים לא התכוונו לכבוש אזורים מרוחקים אלו, אבל ביקשו למשוך משם חומרי גלם, נפט ומחצבים ולרתק כוחות רוסיים ובריטיים בגבולות עם אפגניסטן.

עבד אל מג'יד היה האיש החזק בממשל האפגני ונאמן הנאצים הוא שיישם את הדוקטרינה הנאצית שביקשה לפגוע ביהודים, שהיו גורם שולי בתוך המכלול הגלובלי של עיסוקי הסוכנים הנאציים.

שיטת הרדיפה והפגיעה ביהודים באפגניסטן תאמה את שיטות הנאצים כלפי היהודים באירופה בשלביה המוקדמים: בשלב ראשון נגזרו גזרות כלכליות ונישלו את היהודים מפרנסותיהם, בשלב שני נותקו היהודים ממקומות מושבם ורוכזו בכמה ערי מפתח, שהבטיחו לנאצים שליטה מוחלטת על היהודים. השלב האחרון היה הפתרון הסופי: מחנות עבודה ומחנות השמדה. הנאצים ועושי דבריהם הצליחו באפגניסטן לנשל יהודים מפרנסותיהם ולרכזם בכמה ערים גדולות. ההשמדה הטוטלית לא בוצעה, אך היהודים היו קורבנות של פגיעה מכוונת.

בדומה לשיטות הטיפול באירופה, שבהם הנאצים נישלו את היהודים בראש וראשונה מפרנסותיהם, לאחר מכן ריכזו את היהודים בכמה נקודות מפתח והשלב האחרון באירופה היו מחנות הריכוז וההשמדה. למעט ההשמדה הפיזית של כלל היהודים הצליחו הנאצים ועושי דבריהם בממשל האפגני לפגוע בפרנסות היהודים, להרחיק אותם מערי הגבול למקומות ריכוז מתוך מגמה לפגוע בהם פיזית בבוא הזמן.⁹

יהודי אפגניסטן היו סוחרים בכל דרגות המסחר החל ממסחר ברמה בינלאומית חובקת עולם ועד למוכרי גפרורים דלים. פגיעה בפרנסתם כסוחרים משמעה היה מכת מוות ליהודים. בתזכיר שכותב הוועד הירושלמי ביום 24.4.1935 לסוכנות היהודית, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף, בעקבות איגרות ושמועות קשות שזרמו מאפגניסטן: "אנו מרגישים כי ישנם מדריכים מיוחדים ומסיתים מתוך תומכי היטלר אשר משפיעים על שרי מדינת אפגניסטן לרדוף את היהודים". 'די צייט' הלונדוני כותב ביום 6.9.1935: "ממש לא יאומן כי יסופר כי יתכן הדבר בזמננו. הפורענויות של יהודי גרמניה עומדים בצל לעומת המעשים הברברים המתרחשים באפגניסטן".

הסוכנים הנאצים ראו בפליטים הבוכרים, שגנבו את הגבול מברית המועצות, מרגלים וחתרנים ונוכחותם בערי הגבול היוותה מבחינתם סכנה לאינטרסים שלהם באזור. מתזכיר שפורסם בירושלים ביום 22 באפריל 1935 נאמר כי היהודים גורשו מהערים מיימנה, אנדכו, שיבארגאן, אקצ'ה, מאזאר-י שאריף, באלך ובעוד ערים. בצו הגירוש נאמר כי יהודים רשאים להתגורר רק בעיר הולדתם בלבד. מאות הוגלו מעיר לעיר מבלי שיכלו לבטל את הגזירה. הם לא יכלו לחלץ או לממש את רכושם וחזרו לערי הולדתם בחוסר כל. הגירוש בוצע בעיצומו של החורף ורבים חלו ומתו בדרכים המכוסות שלג כבד. האשים חאן הפרו נאצי הסביר כי היהודים חשודים בשיתוף פעולה ובריגול לטובת האנגלים

⁹ דמיון מה לשיטת הפגיעה ביהודי אפגניסטן ולשיטה הנאצית באירופה מצאנו בפרק 'בין הפליה להשמדה' בספרו של ש' אש 'עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו', ירושלים תשל"ג, עמ' 262

והרוסים ועל כן גורשו מאזורי הגבול. הם הזכירו כי שר החוץ הרוסי ליטבינוב והקונסול הרוסי במאזאר-י שאריף הם ממוצא יהודי. בשיחה בארבע עיניים הסביר שר הפנים האפגני: 'אין פלא שחושדים בכם היהודים. שר החוץ הרוסי הוא ליטבינוב היהודי. הקונסול הרוסי במאזאר-י שאריף הוא יהודי הגר ליד בית הכנסת שלכם. כל הסוחרים היהודים בשירות הריגול הבריטי... ראש הממשלה חאשים חאן אינו רוצה לראות ריכוזים של יהודים בסמוך לגבול הרוסי. יעקב פנחסוף, שהיה בא כוח של חברה בריטית באפגניסטן העוסקת ביצוא של פרוות קראקול הושלך לכלא האפגני באשמת ריגול לטובת בריטניה. השגריר הבריטי דיווח על כך לשלטונות בהודו ולמזכירות ממשלת המנדט בארץ ישראל ביום 11.7.1933.

לאחר גזירת הגירוש באה גזירה קשה שבעתיים – על היהודים נאסר לעסוק בייבוא ובייצוא. היהודים למרות מנינם המצומצם החזיקו בידם כ-80% מהסחר הבינלאומי במדינה. כל מי שניסה למחות על כך הושלך לכלא.

מגורשים מערי המסחר שבמקורם היו מבאלך, שבו לגטו וניסו לשקם את עצמם מחדש. עד מהרה התברר להם כי התכנון החדש של באלך שנעשה על ידי הגרמנים עבר בתחומי הגטו היהודי ובתי היהודים נהרסו ועליהם נסללו כבישים. מאה משפחות פונו מבתיים והם נאלצו לחיות תחת כיפת השמים וללא פתרון דיור חלופי. מול טענות היהודים שילדיהם נפגעים מפגעי מזג האוויר הציעו ליהודים להעביר את הילדים ואת הנשים לבתי מוסלמים מתוך מגמה שיכפו עליהם את האיסלאם.

בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין – נא"פ – התוכנית הכלכלית החדשה – היהודים הבוכרים נבזזו על ידי השלטונות הקומוניסטים ורבים גנבו את הגבול ועקרו לאפגניסטן. הם הגיעו בהמוניהם לקבול בעיצומה של התקופה הקשה הזאת ורק החרירו את מצבם של יהודי אפגניסטן. הסוחרים היהודים והאפגניים ראו בבוכרים מתחרים והלשינו עליהם בפני השלטונות והעלילו עליהם עלילות דם.

גרוע מכל היה חאג' אמין אל חוסייני המופתי הירושלמי, שהיה בעל אוריינטציה נאצית ודגל בתנועה פאן אסלאמית שהוא יעמוד בראשה, הוא הגיע לאפגניסטן בחסות נאצית והסית במסגדים נגד היהודים. פעולתו של חאג' אמין בקבול הייתה מתואמת עם הנאצים, שאתם שיתף פעולה הן להגשמת האמביציה האישית שלו והן כדי לפגוע ביהודים. את קשריו עם הרייך השלישי הנאצי ביקש לבסס על בסיס פאן אסלאמי בטווח הארוך ופאן ערבי בטווח הקצר. הוא הסתייע בראש המודיעין הגרמני האדמירל קאנאריס, שבתמיכתו הצליח המופתי לארגן את המרד הערבי בארץ ישראל. הגרמנים ראו בכך גם היבט אנטי בריטי. החלשתה של בריטניה באסיה ואפריקה הייתה מבטיחה לנאצים כיבוש קל יותר של

אירופה. המופתי עבר במדינות האיסלאם כולל אפגניסטן והטיף לשנאת ישראל. מאמרי שטנה שודרו בשידורי רדיו גרמניים בשפות האזור. המופתי פעל לגייס את כל המוסלמים תחת שליטת ה.ס.ס. וביקש מן הגרמנים להקים אגף מוסלמי במשרד החוץ הגרמני. המופתי, כמו הנאצים, מצאו מכנה משותף בין האיסלאם לנאציזם: האידיאלים שלהם מושתתים על אמונה עיוורת, ציות ומאבק. שניהם אינם סובלים אינדיבידואליזם ויוזמה פרטית. אנשיו של המופתי השתתפו בקורסים של ה.ס.ס. וביקרו במחנה ריכוז אוראניאבורג. יחידות ערביות התאמנו בדרום יוון תחת פיקודו של גנרל FELMY¹⁰.

פרופ' פראיי סיפר לי בראיון במארס 1985 בהרווארד כי בימי מלחמת העולם שימש סוכן ביון בקבול. הגרמנים הצניחו מרגלים באפגניסטן ובאיראן והסוכנים האמריקאים שפעלו באזור חיפשו את הסוכנים הגרמנים.

בשנת 1935 נגזרה על אלפיים יהודי בוכרה שחיו באפגניסטן גזירת גירוש לכפר פאדה. מצד אחד לחצו עליהם לעזוב את אפגניסטן ומצד שני לא העניקו להם אשרות יציאה. הם התגוררו בתנאים מחפירים בחורף הקשה בצפיפות ובלכלוך וללא עזרה רפואית. רבים מהם חלו ומתו. רבים מהם היו רעבים ללחם ונותרו ללא בגד ללבוש. עיתון דבר מיום 22.7.35 דיווח על מתן סרטיפיקטים ל-1,500 יהודים בוכרים. באפגן ובפרס נותרו עוד כ-2,000 נפש המחכים לעזרה ומצבם בכל רע.

היהודים – ובעיקר הפליטים הבוכרים – הואשמו בחטיפת ילדי מוסלמים ועד למציאתו של הילד היו משלמים סכומי כופר גדולים. יתר על כן, מזמן לזמן האשימו את היהודים שקיללו את דת האיסלאם ואת מחמד נביאו ותבעו הריגתו של אותו יהודי. במקרה אחד 300 מוסלמים חתמו על עצומה לפיה צעיר יהודי יתום קילל את מחמד ודרשו את סקילתו באבנים של הצעיר. שלושה צעירים הושלכו לכלא ואחד מהם מת מעינויים. מאיגרת מאוחרת יותר בה ביקשו יהודי אפגניסטן להעלותם לארץ ומחלקת העלייה לא נענתה לבקשה. הם כותבים:

בכל מקום שאנו פונים – עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, נשארה מדינה אנטישמית ופשיסטית כזאת בעולם, התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדמוקרטי והמוסרי והתרבותי של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליון מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים שעד עתה לא נרפאו ממכתם. אנו בגלות

¹⁰ ראה 'מנדחי ישראל באפגאניסטאן', עמ' 212.

ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה...
נהייתה שנאתם אלינו כפל כפליים¹¹.

המחאות וההפגנות מול שגרירויות אפגניסטן באירופה ובארצות הברית עוררו את חמתם של האפגנים. ראש הממשלה הפרו נאצי חאשים חאן איים על הקהילה ובה בעת שינו את מדיניותם ונמנעו מפגיעה ישירה של כוחות הביטחון ביהודים או על ידי תחיקה רשמית והעדיפו להסית את ההמונים כדי שיפרעו ביהודים.
עיתון 'דבר' מיום 19 באוגוסט 1935 מביא איגרת המתארת את מצבם הקשה של יהודים באפגניסטן:

ילד מוסלמי כי ייעלם והאשימו את היהודים בחטיפתו, היהודים מארגנים ועדים, מקבצים נדבות ומחפשים את הילד המוסלמי עד הימצאו. וכשאין עלילות דם מעלילים עליהם שהם מחרפים את מחמד ודתו. יש ומוסלמי קונה סחורה מיהודי ומשלם תמורתה. כעבור שעה מחזיר את הסחורה והכסף מוחזר לו. ואולם מיד בא הקונה עם עוד קבוצת מרעיו ומעליל על הסוחר היהודי שקילל את מחמד. מתנפלים עליו מקללים אותו. היהודים שרויים בפחד מתמיד עד שעולה בידם לשדל ולהוכיח לשלטונות כי שקר טפלו בהם ואולם המעלילים אינם מתייאשים וממשיכים בשיטתם.

אליהו לולו הכרמלי ציר הקונגרס הציוני הי"ט מודיע מעל בימת הקונגרס: ודאי קראתם בדבר הפרעות שהתחוללו בקבול אשר באפגניסטן, עשרות נרצחים, מאסרים. בהשפעת השיעים, בעיר הראת נאסר על היהודים לנגוע בכלי או במזון והם נצטוו לשלם מסים בתור זרים. מן היהודים נמנע טיפול רפואי. חולה יהודי לא התקבל לבית חולים ממשלתי.

סילוק הגרמנים מאדמת אפגניסטן

באוגוסט 1941 חלה תפנית. הרוסים מן הצפון והאנגלים מן הדרום פלשו לאיראן והדיחו את המלך ריזא שאה פאלאווי ומינו תחתיו את בנו. הם עצרו את הסוכנים הנאצים שפעלו באיראן. במקביל שלחו אזהרה לאפגנים על כוונת פלישה לתחומם. האפגנים שחששו מן הפלישה בריטית-רוסית לתחומם הסגירו את הסוכנים הנאצים לידי הבריטים, שהגלו אותם למחנות ריכוז בהודו, שם שהו עד תום המלחמה. השגרירות הגרמנית בקבול המשיכה

¹¹ ראה 'ילקוט המזרח התיכון (סידרה חדשה)', שנה ראשונה, חוברות 11-12 (כסלו-טבת תש"י – נובמבר-דצמבר 1949).

לפעול באמצעות שידורי רדיו ליפאן, אלא שעד מהרה הצליחו הרוסים לפצח את קוד השידור ותבעו את סילוקם של הסוכנים הנאצים מאדמת אפגניסטן.

מוקד לרעב, עוני ומחלות

בתום המלחמה אפגניסטן הייתה מוחרמת באירופה ולא היה ביקוש לסחורות שלה. ככל שהרעב הלך והכביד כך גאתה השנאה ליהודים ונושאי דגלה היו אלפי אפגנים, חניכי האסכולה הנאצית, לצד המוסלמים המוסתים על ידי התנועה הפאן אסלאמית. הרעב אצל היהודים היה ללא נשוא. בתל-אביב הוקם ועד הצלה שנוהל על ידי מאיר חי אגא'אן, אברהם יזדי ויעקב סימן טוב¹².

איגרת מאוגוסט 1945 שהגיעה מאפגניסטן, מתארת את חרפת הרעב ואת הקושי להשיג פת לחם. המכסה לאחר עמידה בתורים ארוכים הייתה כיכר לחם ל-10-8 נפשות. וכך הם כותבים: בייחוד קשה מצבם של יהודי הראת, כמעט רובם הפכו לקבצנים.

בראשית ינואר 1945 נשלח מברק בחתימתו של קפטין לב הרב הצבאי של הכוחות הצבאיים היהודים בהודו שבו נאמר כי ב-30 בנובמבר 1944 נעצרו 46 יהודים באשמת החזקת יין, למרות שעד אז לא הוגבלו יהודים להחזיק יין. ממשלת אפגניסטן מוכנה לשחרר 37 יהודים בתנאי שהתשעה הנותרים יידונו לחמש שנות מאסר עם עבודת פרך. בפועל 37 שוחררו לאחר חודשיים וחצי תמורת סכום עתק של מאה אלף רופיות והתשעה, שלא היה לשלם דמי כופר, נשלחו לחמש שנות מאסר. לא חלף חודש ושוב נאסרו עוד 80 יהודים ונדונו לארבע שנות מאסר.

הקהילה עוד לא התאוששה מן המאסרים וכבר יצאה גזירת גיוס לצבא האפגני בגילאי 20-40. גברים מגיל 40-75 נשלחו לעבודת כפייה. לחילופין ניתן היה להשתחרר תמורת 'חרבייה' – דמי שחרור מן הצבא בסך של 2,000 רופיות. המגויסים נאלצו לשחד את מפקדיהם כדי שינהגו בהם ברחמים. על יהודים נאסר לאחוז בנשק. הם ניקו את האורות ואת הבהמות ושימשו את המפקדים המוסלמים. מי ששיחד את מפקדו יכול היה ללכת בסוף היום לביתו כדי לאכול מזון כשר.

ההתעללות ביהודי אפגניסטן נדונה בפני הוועדה האנגלו-אמריקאית. במכתב של ועד העדה הספרדית לוועדה נאמר:

משטר בלהות של ימי הביניים בכל מוראותיה. אלפי יהודים נשללת מהם זכות אלמנטרית לחיות בגטו... עלילות דם פשוטות כמשמען, על היהודים, שמות גנאי מעליבים, התנפלויות מזוינות עליהם, שוד בתייהם, החרמת רכושם שלילת

¹² על פרשה זו ראה 'מנדחי ישראל באפגניסטאן', עמ' 231-238.

זכויותיהם, ערעור עמדותיהם הכלכליות, חסרון פרנסה איום, רעב מפיל חללים וכבוד יהודי נדרס על כל צעד ושעל¹³.

לאחר המלחמה לא ניתנו כמעט סרטיפיקטים ליהודי המזרח למרות סבלם וייסוריהם. מתוך תקווה להעפיל לארץ הגיעה קבוצה של 20 יהודים מאפגניסטן להודו במסע שארך 20 יום במשאיות, ברעב כבד. בשמש היוקדת התעוורו שניים מן הנוסעים, נשים הפילו את ולדותיהן וילד בן שנתיים נפח נשמתו. הקבוצה הגיעה ליעדה בהודו מוכת אבעבועות ופצעים והם פונים בתחינה למוסדות היישוב בארץ: "כולנו אבודים, עשו כמיטב יכולתכם ובכל כוחותיכם למען הצלתנו והצלת ילדינו הרכים".

¹³ א' בר-יוסף, גולת המזרח בפני ועדת חקירה, 'הד המזרח', 15 במארס 1945, עמ' 3, 13.